

Tóth Károly – az autonóm ember

Személyes emlékeim, párhuzamos, majd különváló életútjaink fontos találkozási pontjainak történetei alapján írom ezt a rövid visszatekintést.

A galántai kezdetek –Tóth Károly 1975-ben, jómagam 1968-ban iratkoztunk be az ottani gimnáziumba –, az 1970-es évek alkalmi találkozásai után tíz éven át rendszeresen és távolról tartottuk a kapcsolatokat. Miközben ők már a gimnáziumban is fordalmat csináltak, a hagyományos falujáró esztrádműsorokat sikeres komoly diákszín-padi munkával, az *Alkotó Ifjúság* címmel megjelent stencilezett lap zsenigéit színvonalas diáklappal váltották fel, nekem a pesti családalapítás és pályakezdés kapaszkodói jutottak. Karcsiék a pozsonyi magyar és történelem tanszéken szembesültek a korszak ellentmondásaival. Ezért is jelentett komoly fordulatot, amikor évfolyamtársaival lehetőséget kaptak arra, hogy egy szemesztert Szegeden tanuljanak. Ez alatt gyorsan ráéreztek és rátaláltak a magyarországi vezető népi és liberális értelmiségi körökkel való együttműködés fontosságára és lehetőségeire.

Tóth Károly, Öllös László és generációjuk számára ekkortól kezdve folyamatos volt a magyarországi ellenzéki elitcsoportokkal való együttműködés: egyszerre látták és tanulták a rendszerváltáshoz vezető felelős és független gondolkodás technikáit, s hozták haza és adaptálták azokat a késői Kádár-korszaknál évtizedekkel sötétebb, neosztálinista csehszlovák „normalizáció” dél-szlovákiai hithű magyar kommunista apparatcsikok világában. Itthon pedig sikerült felvenniük a kapcsolatokat szlovákiai, majd a csehországi „másként gondolkodókkal” – ahogy a pártállami világot elutasító értelmiségieket nevezték.

Amikor 1977 júniusában friss diplomásként, csehszlovák állampolgárságomtól megfosztva búcsút mondtam Alsószelinek, Galántának, Pozsonynak és a komáromi hídon egyszeri kilépési engedéllyel átkeltem a Duna-határon, a Duray Miklós által kezdeményezett ellenzéki kismagyar világunk már több szálon szerveződött és mozgósított. Jórészt emiatt – a Charta '77 felemás magyarországi visszhangja ellenére – honatalanként Pesten is megfigyeltek a magyar biztonsági szervek. Magyar állampolgárságot szerezve Pozsonyban főleg Duray Miklóssal és a történész kollégákkal, Popély Gyulával, Varga Sándorral, Püspöki Nagy Péterrel találkoztam. Pesten pedig a Törzsök Erikaéknál kialakult pesti támogató körrel – Bencze Györggyel, Benda Gyulával, Hamberger Mihállyal, Jeszenszky Gézával – tartottam a kapcsolatokat, s velük egyeztetve jöttem át és készítettem feljegyzést a Duray-per első napjáról. Tóth Károly, Öllös László ennél jóval mélyebb magyarországi kapcsolati hálót épített ki, amelybe a szá-

mukra meghatározó liberális elitből például Tamás Gáspár Miklós, Kis János, Bencze György, Kenedi János, Solt Otília, Vajda György és a történész Szabó Miklós tartozott. Már korábban, majd a szegedi szemeszter alatt is találkoztak a magukat a népieknek mondó költőkkel, írókkal, például Illyés Gyulával, Csoóri Sándorral, Czine Mihállyal, Görömbei Andrással.

Karcsi az 1980-as években a Madách Könyvkiadó munkatársa volt és mintegy „mellékállásban” ellenzéki mozgalmat szervező értelmiségi forradalmár. Ebben különösen fontos szerepet játszott az 1983-ban Érsekújvár központtal megszerveződött Iródia mozgalom, amely az irodalmi, néprajzi, történelmi munkák, könyvek mellett egyre nagyobb súlyt helyezett a kisebbségi zsákutcs politikával való szakításra. Nem véletlenül vált nélkülözhetetlenné a Kisebbségi Jogvédő Bizottságban, az iskolavédő mozgalomban, a magyarországi, valamint a szlovák és cseh ellenzéki kapcsolatok működtetésében.

Csendesen következetes határozottságával szinte magától értetődően vált a változások itthoni magyar ellenzék vezetőjévé. Ahogy Grendel Lajos jegyezte fel naplótöredékeiben: „Tóth Károly lényegében a motorja volt az Iródia-nemzedéknek. Ő volt az, aki felemelte az Iródiát arra a szintre, amely tulajdonképpen járt neki. A Madách Kiadóban dolgozott (egymás szomszédságában ültünk évekig, míg 1989-ben a Független Magyar Kezdeményezés vezetője nem lett [...] 1986 és 89 között az egyik szellemi vezetője volt a szlovákiai magyar értelmiségnek, holott igyekezett a háttérben maradni jó barátjával, Öllös Lászlóval egyetemben. A gorbacsovi éra új perspektívát nyitott a szlovákiai magyarság számára is. Még nem tudtuk megfogalmazni a lényegét, de valamennyien éreztük, hogy a Husák-rezsim a végéhez közeledik.”

Az önszerveződő Iródia tagjaként, kritikusként ő nevezte nevén a tennivalókat. A kisebbségi magyar rendszerváltozásban reménykedő fiatal elitcsoportban Hodossy Gyulával, Balla Kálmánnal egyetértésben tudatosította, hogy a hivatalos felügyelet alatt működő csemadokos közösségépítés gyakran keveredett a szervezett és a pártállam által engedélyezett irodalmi közélettel, ami a hagyományosan irodalomközpontú magyar közélet mozgásterét, szabadságát egyaránt korlátozta. A Tözsér Árpád, Duba Gyula, Varga Imre, Balla Kálmán szerkesztette *Irodalmi Szemle* vagy az Ozsvald Árpád, Zs. Nagy Lajos, Gál Sándor fémjelezte *Hét c. hetilap* Széplak utcai szerkesztősége a magunkfajta falusi háttérű egyetemista zöldfülűknek az 1970-es évektől kezdve emberileg fontos tájékozási pontnak számítottak. A lapszerkesztés gályapadjáról még nekik és a többieknek is szembesülniük kellett azzal, hogy az állampárt által behálózott magyar társadalmat a legjobb regényekkel, versekkel is legfeljebb ébren lehet tartani, de radikális változások elindításához az irodalom már kevésnek bizonyult. Emlékszem, amikor a galántai gimnáziumban régimódi latintanárnunk vagy a vaskalapos tanár elvtársak milyen megvetéssel kezelték az Egyszemű éjszaka c. antológia iránti lelkesedésünket. Miközben magunk azt hittük, hogy Tóth Lászlóék, Varga Imréék, Kulcsár Ferencék versei forradalmat hoznak, hamarosan be kellett látnunk, hogy az antológia

legfeljebb adalék a mindenkori pályakezdő értelmiségi nemzedékek lázadásának természetrajzához.

Az Iródia megjelenése azonban két szempontból is különbözött az Egyszemű éjszakától. Egyrészt valódi önszerveződés volt, másrészt az akkori rendszer értékvilágának teljes tagadására épült. Úgy volt apolitikus, hogy a legmagasabb rendű politikum értékeit, az autonóm cselekvés szükségességét hirdette és bizonyította. Ahogy minderről Tóth Károly írta 1989 nyarán a mozgalom történetét összegző Autonómia-kísértete c. remek esszéjében: „Mert vidéken szerveződött, meglehetősen sokáig élvezhette a hivatalos irodalom és a hivatalos szervek oda nem figyelését, hogy azután úgy 1985–86 táján annál inkább lecsapjon rá az a bizonyos »bizalmatlanság légköre«, amely máig körüleng minden, nem a megszokott hivatalos elvárásokhoz igazodó kezdeményezést. A vége az lett, hogy pártvonalon az Iródia tevékenységét ellenségesnek, szocialistaellenesnek és nacionalistának bélyegezték, teljesen hivatalos és engedélyezett kiadványát, az Iródia-füzeteket pedig illegális kiadvánnyá nyilvánították, majd, amikor az Iródia ezen ádáz lépésekkel mit sem törődve tovább kívánta folytatni tevékenységét, egy rutinos aláírás szentesítette tevékenységének a felfüggesztését. Az Iródia ennél fogva máig létezik, csak 1986 szeptemberében tevékenységét felfüggesztették.”

A mindig is tagolatlan generációkban gondolkodó százéves közösségi történetünkben az Iródia fontos kísérlet volt a kisebbségi elitiek által gyakran ma is kizárólagos bölcsességgként gyakorolt nemzeti zárványgondolat – Tóth Károly kifejezésével: „megmaradás-ideológia” – meghaladására. Szerinte az 1980-as években eljött az ideje annak, hogy maguk az írástudók is leszámoljanak az irodalmi megváltás illúziójával. „Az alternatív kultúra létrejöttének a megghiúsulása azért jelent fájdalmas veszteséget, mert újra megghiúsult egy kísérlet arra, hogy kiszolgáltatottságmentesen, önállóan, a maga belső törvényeit követve, ne valamivel szemben, hanem önmagáért létezhesen az irodalom, egyben olyan struktúrát is létrehozva, amely a kultúra differenciálódásának is fontos elemévé válhatott volna. Az Iródia mind a hivatalos kulturális közegeken belül, mind a kisebbségi irodalmon belül autonómia-kísértetnek bizonyult, amitől talán a kelleténél is jobban megijedtek az illetékesek, valójában azonban csak önkísértés volt, s csak kísérlet maradt.” Fontos volt ez a leltárkészítő szembenézés, mert a '89 nyarán felgyorsuló közép-európai eseményekben valódi autonóm döntésekre és cselekvésre volt szükség.

A negyvenéves közép-európai pártállami zsákutcát Csehszlovákiában végleg felszámoló és ezért megkérdőjelezhetetlenül forradalmi átalakulás az akkor harmincéves Tóth Károly fájdalmasan rövid életének új értelmet adott. Az 1989–1990-es bársonyos forradalom magyar szereplőinek munkájáról A rendszerváltás és a csehszlovákiai magyarok címmel a Fórum Kisebbségkutató Intézet által kiadott kétkötetes oral history interjúgyűjteményében Öllös László beszélgetett Karcsival. Ebből jól nyomon követhető az a több irányú aktivitás, amely a szlovákiai magyar intézményrendszer újraszervezése, átalakítása mellett kezdettől fogva nagy súlyt helyezett arra, hogy az élő magyaror-

szági ellenzéki kapcsolatok mellett minél intenzívebb kooperáció alakuljon ki a prágai, pozsonyi ellenzékiekkel. Sándor Nóra tartotta a kapcsolatokat a prágai chartásokkal, Grendel Lajos a Pesten is ismert cseh értelmiségiekhez, Balla Kálmán pedig a prágai és pesti PEN Klubhoz épített ki összeköttetéseket. Miután Duray Miklóst 1988 augusztusában kiengedték egy amerikai ösztöndíjra, ahonnan csak 1989 decemberében tért haza, Tóth Károly koordináló, vezető szerepe még jobban felerősödött. Az ekkor már Duba Gyula által vezetett Madách Kiadó magyar irodalmi szerkesztőségében Zalabai Zsigmond szabad kezét biztosított számára.

Ami a rendszerváltó magyar pozíciókat azután valóban megalapozta és működőképpé tette, az a szlovák chartásokkal való kapcsolatfelvétel volt. Miroslav Kusý, Milan Šimečka, Martin M. Šimečka, Ivan Čarnogurský, Ján Langoš, Miloš Žiak és még néhány nem kevésbé fontos vezető szlovák ellenzéki értelmiségi kezdeményezésére, az ő folyamatos rendőrségi üldöztetésük ellenére sikerült személyes találkozókat szervezni. Így például október közepén Tóth Károly és Sándor Elenonóra vágsellyei lakásán a börtönből éppen szabadult Miroslav Kusý vezetésével az említett szlovák ellenzékiekkel sikerült egyeztetni a küszöbönálló politikai fordulat feladataiban, prioritásaiban, személyi alternatíváiban. Ez a mára jórészt elfelejtett megállapodás is jelzi, nem lehet és nincs eredményes kisebbségi magyar politikai alternatíva a többségi partnerekkel való meg egyezés nélkül. Ennek ugyanúgy, mint ahogy a Magyarországgal való együttműködésben az egyenrangú félként gyakorolt partnerség a lényege. Más szóval: a kisebbségi magyarság közösségként való elismerése és – ennek megfelelően – a közösségi jogok biztosítása.

Aligha véletlen, hogy amikor 1989. november 17-én a pesti ellenzéki kerekasztal delegációjának tagjaként Prágában jártam, az a Bohumil Doležal fogadott bennünket, aki a cseh ellenzékkel való találkozót Tóth Károlyékkal közösen készítette számunkra elő. Mikor azon a verőfényes novemberi napon megérkeztünk, a Národní třídán, a Cseh Nemzeti Színházzal szembeni Moldva-parti Slávia étteremben délután már kitapintható volt a feszültség. Az egyetemisták tömegekben vonultak a Hradžin mögötti Stromovkába szervezett tüntetésre. Kora este – a Prágába meg nem érkező szlovák ellenzékiek nélkül – a magyar–cseh kapcsolatokat ápoló, később Amicus kört alapító Helena Němcová lakásán kezdtük el az egyeztetéseket a cseh ellenzékiek vezetőivel. Hat-hét óra tájban megszólalt a telefon. Akkor derült ki, hogy a rendőrség összeütközött a Stromovka felől a Vencel tér felé vonuló diákokkal, s hogy halottak vannak a Národnín, az akkor ott működő Magyar Kultúra közelében... A magyar–cseh ellenzéki tanácskozás így azután kurtán-furcsán véget ért, mindannyian rohantunk a bársonyos forradalmat kirobbantó utcai ütközet helyszínére.

Én pedig pár órával később vonatra szálltam, hogy 18-án reggel Vágsellyén résztessek a Tóth Lajos által összehívott tanácskozáson. Nem a konferencia volt azonban a lényeg, hanem Tóth Károly autonóm politikai döntése: a konferencia után laká-

sukon döntöttek az első szabad csehszlovákiai politikai szervezet, a Független Magyar Kezdeményezés megalapításáról.

Így vált Tóth Károly Duray Miklós amerikai ösztöndíjas hónapjaiban végérvényesen az illegális körülményei közt folyt rendszerváltó előkészületek vezetőjévé. Mindezt én már csak Pestről követtem nyomon. Amikor 1989. december 10-én a magyarországi ellenzéki kerekasztal forradalmi Pozsonyt köszöntő üdvözlétének postásaként egy napon át belülről is láthattam az FMK vezérkarának működését, a VPN-nel közös munkát, a forradalmi lapszerkesztést, Karcsi akkor és ott is higgadtan, céltudatosnak tűnt.

Emlékszem, számomra egyszerre volt meglepő és magától értetődő, amikor pártpolitikusként egy szűkebb környezetben bejelentette, hogy önálló magyar tudományos intézet létrehozását készíti elő. Az ő kutatóintézeti álmai, tervei a rendszerváltás előtti időig, a Mihály-kapu utcai Madách Kiadóban, az Új Minden Gyűjtemény ankétjában, az ott közölt tervezetben leírt elképzelésekig nyúlnak vissza. Nem kell sokat magyarázni, miért tudtunk akkor mindannyian egyetérteni abban, hogy a pártállami évtizedek irodalomközpontú kisebbségi metakommunikációját (ami sem az irodalomnak, sem a közéletnek nem tett jót igazán) előbb-utóbb fel kell váltsa a szaktudományos elemzésekre épülő közbeszéd. Ez pedig eleve elképzelhetetlen konszolidált körülmények, kutatóintézeti keretek, hazai és nemzetközi hálózati együttműködés, a kutatási eredmények közreadása, népszerűsítése nélkül.

Merthogy a kisebbségi közösségépítésben a tisztánlátást szolgáló módszeres és idősoros kutatások éppúgy nélkülözhetetlenek, mint az egymással vitatkozó politikai pártok, a vitákban megszülető tiszta szándék és akarat. A mi '68-as nemzedékünk ugyanis hitt és remélhetően többségünk ma is hisz a többpártrendszer nélkülözhetetlenségében. Azt sohasem tartottuk azonosnak a törzsi háborúskodással, mint ahogy sokan ma már hajlanak arra, hogy az ellenzékiiséget régi reflexre hallgatva hazaárulásnak tartsák. Merthogy a kritikai tudományosság és a korrekt, pártszerű vitákban megfogalmazott közös vélemény lehet a legjobb alapja az önkritikus, tárgyilagos önképnek, ami nélkül nincs sikeres közösségépítés, csak megosztottság, szembenállás és bűnbakkeresés. Az én olvasatomban és emlékeimben Tóth Károly – a maga politikai és tudományszervezői életművével – ezt az autonóm gondolkodásra és cselekvésre alapozott közösségépítő ideált szolgálta.

Ez az intézményközpontú, köintézetekben gondolkodó közösségtervezés Tóth Károly időszámítása szerint már 1989 előtt elkezdődött. Nem a Független Magyar Kezdeményezés-Magyar Polgári Párt körbekerítése és ledarálása után vált számára valamilyen vigaszági tevékenységgé. Ő ugyanis kezdettől fogva tisztán látta, hogy a nyitott határok közt élő, szabadon közlekedő nemzet nem csak a nyelvében, hagyományában, hanem egyre inkább a tudástermelő, tudásátadó intézményeiben él és fejlődik. Különösen a kisebbségi helyzetekben, a kiélezett identitásküzdelmekben a szilárd lábakon álló intézeti bázis képes versenyképes kínálatot adni.

Nincs korszerű közösség tudományos önelemzés, szisztematikus tényfeltárás, kritikai önreflexió, jól megtervezett alap kutatások nélkül. Tóth Károly és munkatársai önálló, független – és ennek köszönhetően – önkormányzati formákban testet öltött szlovákiai magyar társadalomkutatást műveltek. A Fórum ennek a lehetőségét teremtette meg a szlovákiai magyarság, a közösség politikusai, tanárai számára.

Az általa létrehozott intézeti modellben sikerült megteremteni azt a rugalmas és hatékony kutatósszervezési logikát és filozófiát, amely az akadémiai, egyetemi foglalkoztatási gyakorlathoz képest alapvetően a feladatorientált munkavégzést s ezzel együtt a hálózati munkát, valamint a többcsatornás finanszírozási modellt kapcsolta össze igen sikeresen. A kisebbségi magyar lokális világokat, a gömöri roma zárványokat, a kulturális intézményeket, a kisebbségi eliteket vagy éppen a kétnyelvűség sokféle változatát vizsgáló közös kutatásainkban – a projektlogika bukfencei közt is – sikerült megtalálnunk a mindenki számára megfelelő megoldásokat. Az ő alapötletét, a *Regio* címmel indítandó csehszlovákiai magyar társadalomtudományi szemlét Tóth László kezdeményezésére Pesten hoztuk létre, s vált a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* testvérlapjaként az egyetemes magyar kisebbségi tudományosság ma is működő folyóiratává.

Bizonyára sokféleképpen megközelíthető, miért bizonyult a somorjai modell az erdélyi, délvidéki párhuzamos történetekkel összehasonlíthatóan működőképesnek és sikeresnek. Magam is sokszor tapasztaltam, hogy Karcsit mindig is irritálták a Pozsony- vagy Pest-központú centralizáltan etnocentrikus világképek. Az itthoni magyar világot olyan magának és magáért való, autonóm kutatási térként kezelte, amelyben nem volt helye semmilyen marginalitásnak, a centrumokból elhullajtott támogatási morzsáknak. Egyenrangú partner akart és tudott maradni minden közös kezdeményezésben, tervben, fejlesztésben, kutatásban. S ezzel nemcsak munkatársai, hanem a magyar-magyar közlekedésben és közeledésben érintett minden szereplő számára mércét és követésre méltó példát állított.